

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJS

15

Jan Sawicki

*Mykolas Rōmeris ir buvusios
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
žemių tautinės problemos*

1999

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

15

Jan Sawicki
Mykolas Römeris ir buvusios
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
žemių tautinės problemos

VILNIUS

1999

UDK 947.45
Li-191

REDAKCIŅĒ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

Iš lenkų kalbos vertė
Irena Tumelytė

Redakcinė kolegija dėkoja
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutui
bei Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiems prie knygos išleidimo

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-752-52-3

© *Jan Sawicki*, 1998
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 1999
© Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999
© Vertimas į lietuvių kalbą – *Irena Tumelytė*, 1999
© Eugrimas, 1999

TURINYS

Pratarmė	7
Įvadas	9
I. MYKOLO RÖMERIO GYVENIMO KELIAS	15
1. Vaikystė ir jaunystė	15
2. „Krajovců“ Vilniuje	23
3. Karų ir revoliucijų sūkuryje	35
4. Lietuvos valstybės tarnyboje	51
II. MYKOLAS RÖMERIS IR BUVUSIOS LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS ŽEMIŲ TAUTINĖS PROBLEMOS	76
1. XIX a.–XX a. pradžios lenkų politinės minties atstovų požiūris į istorinės Lietuvos žemių tautines problemas	76
2. Mykolas Römeris ir Abiejų Tautų Respublikos paveldas	80
3. Apie buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių nevienalytiškumą	88
4. Lietuva karo meto Mykolo Römerio koncepcijose	110
III. TAUTINĖS PROBLEMOS TARPUKARIO EUROPOJE IR LIETUVOS TAUTINĖJE VALSTYBĖJE	135
1. Tautinis klausimas Europoje po 1918 metų	135
2. Tarpukario laikotarpio Lietuvos Respublikos tautinės problemos	142
IV. NUO LIETUVIŲ IR LENKŲ TAUTINĖS SAVIMONĖS „DVIŁAIPSNISKUMO“ IKI „DVIŁYPUMO“. MYKOLO RÖMERIO TAUTINĖS SAVIMONĖS POKYČIAI	161
Pabaigos žodis	174
Trumpinimų sąrašas	177
Streszczenie	178
Asmenvardžių rodyklė	184
Vietovardžių rodyklė	189

STRESZCZENIE

Problemy narodowościowe na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak też na obszarze Europy Środkowo-Wschodniej, budzą obecnie znów duże zainteresowanie zarówno w nauce historycznej, jak też socjologii. Dzięki m. in. pracom Józefa Chlebowczyka oraz Marka Waldenberga, a w skali szerszej Mirosława Hrocha, problemy te są już dość dobrze rozpoznane. Dla polskiej myśli politycznej na ziemiach litewsko-białoruskich, której odrodzenie przypada na początek XX w., problemy te były najważniejsze. Szczególnie dużo uwagi poświęcali im wileńscy „krajowcy”-demokraci, a myśl polityczna Michała Römera – czołowego ideologa tego kierunku politycznego, pozostaje do dziś, według Czesława Miłozza, „wzorem szerokości i śmiałości poglądów na kwestie narodowościowe”.

M.Römer (1880–1945), prawnik, publicysta, polityk polsko-litewski, historyk litewskiego odrodzenia narodowego należy do grona najwybitniejszych postaci w polskiej myśli politycznej ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Absolwent elitarniej Petersburskiej Szkoły Prawa, student Uniwersytetu Jagiellońskiego i paryskiej Szkoły Nauk Politycznych z domu wyniósł tradycje polskości i obowiązku służenia krajowi. Urodzony w Bohdaniszkach, w powiecie rokiskim, a więc na Litwie etnicznej, był Polakiem pod względem języka i kultury, a jednocześnie zachował poczucie odrębności państwowej, świadomość polityczną obywatela dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wydawca i redaktor *Gazety Wileńskiej* z 1906 r., mistrz loży masońskiej „Litwa” w 1915 r. został żołnierzem Legionów Józefa Piłsudskiego, myśląc o niepodległej Litwie. W końcu I wojny światowej w konflikcie polsko-litewskim opowiedział się po stronie Litwy, został profesorem prawa na utworzonym w 1922 r. Uniwersytecie Witolda Wielkiego w Kownie i wieloletnim rektorem tejże uczelni. Piastował też inne stanowiska, bronił praw Litwy przed Trybu-

nałem w Hadze, zaś w końcu 1939 r. został profesorem na litewskim Uniwersytecie Wileńskim. Stanowisko to utrzymał aż do śmierci w 1945 r. Postać M.Römera zasługuje na uwagę nie tylko ze względu na jego znaczenie w krystalizacji poglądów „krajowców“-demokratów, ale też ze względu na rolę, jaką odegrał w próbach nawiązania bliższego kontaktu polsko-litewskiego w latach 1906–1914, 1915–1922, 1939–1940.

Polska myśl polityczna na ziemiach Litwy historycznej ostatnio stała się obiektem zainteresowania współczesnej historiografii polskiej. Jej dziejom swe prace poświęcili m. in. Jerzy Ochmański, Piotr Łossowski, Juliusz Bardach, Henryk Wisner, Kazimierz Okulicz. Badania prowadzone przez Jana Jurkiewicza zaowocowały ukazaniem się monografii *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922* (Poznań, 1983). We wszystkich opracowaniach szczególną uwagę zwraca się na oryginalność myśli politycznej „krajowców“.

Wszakże myśl „krajowa“ nie stała się dotąd przedmiotem odrębnych studiów badawczych, a zasługuje na to, gdyż stanowi zagadnienie dość złożone, czego świadectwem brak m. in. jednoznacznego wytłumaczenia pochodzenia nazwy tego kierunku politycznego. Wielkie zróżnicowanie obozu „krajowców“ sprawia, że trudno jest odtworzyć całościowy jego obraz. Literatura przedmiotu tylko częściowo odpowiada na pytanie o przyczynach istniejących podziałów. Dyskusja często się sprowadza do pytania: kto był „krajowcem“, kto „konsekwentnym krajowcem“, a kto znajdował się w orbicie wpływów tego nurtu politycznego. Sądzić wypada, że tylko drogą poznania i opisanie myśli politycznej poszczególnych przedstawicieli tego nurtu i ich porównania będziemy mogli dojść do szczegółowej charakterystyki całości.

Celem tej pracy jest wszechstronne naświetlenie działalności społecznej, politycznej, naukowej i dydaktycznej M.Römera, przedstawienie jego poglądów na złożone problemy narodowościowe ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, ukazanie ich ewolucji. Nie mniej ważne jest odszukanie i wszechstronne naświetlenie zasadniczych elementów jego systemu politycznego, ukazanie, w jaki sposób on się kształtował, określenie punktów stałych i zmieniających się w czasie. Zamierzeniem autora była rekonstrukcja przekształceń świadomości narodowej szlachty i inteligencji ziem litewsko-białoruskich i na tym tle ukazanie nietypowej drogi – od „dwuszczeblowej“ do „dwoistej“, jak to określił Juliusz Bardach, świadomości narodowej, którą przeszedł M.Römer.

Przyjęto konstrukcję pracy chronologiczno-problemową. Rozdział I poświęcony jest omówieniu życia oraz działalności społeczno-politycznej M.Römera. Funkcjonujące dotychczas zarówno w polskiej jak i litewskiej historiografii biogramy tego polityka, zawierające przeważnie podstawowe fakty z jego życia, nie są wolne od nieściśłości i luk.

W rozdziale II zawarte zostało omówienie poglądów M.Römera na problemy narodowościowe ziem litewsko-białoruskich. Rozdział rozpoczyna krótka charakterystyka stosunku polskiej porozbiorowej myśli politycznej do problematyki narodowościowej wschodu Rzeczypospolitej. Druga część rozdziału – to omówienie poglądów M.Römera na przeszłość ziem Litwy historycznej. Koncepcja krajowa, której twórcą był Römer, była koncepcją w szczególności opartą na historyzmie, na tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Dlatego też sprawą pierwszorzędnej wagi jest ustalenie, jaki był stosunek krajowców do tej tradycji. M.Römer, mimo iż wysoko oceniał wspólną polsko-litewską tradycję, był zdania, że przeszłość historyczna o tyle powinna być uwzględniana, o ile się wyraża w żywych stosunkach współczesnych. W części trzeciej omówiony został stosunek M.Römera do kwestii narodowościowej w „Kraju”, jego poglądy na sprawę odrodzenia narodu litewskiego i białoruskiego, na kwestię żydowską oraz na stanowisko i zadania Polaków ziem litewsko-białoruskich tudzież stosunek M.Römera do tendencji podziałowych tych ziem, jakie ujawniły się na początku XX w. Ostatnia część tego rozdziału poświęcona jest myśli politycznej M.Römera z okresu I wojny światowej, kiedy to sformułowane wcześniej poglądy, w zderzeniu z konkretną sytuacją polityczną, uległy weryfikacji.

Rozdział III poświęcony jest przedstawieniu poglądów M.Römera na problemy narodowościowe w Europie i na Litwie w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Omówiony został stosunek Römera do tzw. „ładu wersalskiego”, znanych ówczesznie sposobów rozwiązywania kwestii narodowościowych oraz koncepcja Römera definitywnego ich rozwiązania. W części drugiej rozdziału skoncentrowano się na kwestii narodowościowej w narodowym państwie litewskim ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji mniejszości polskiej i żydowskiej oraz na problemach narodowościowych Kraju Kłajpedzkiego. M.Römer krytycznie oceniał położenie mniejszości narodowych na Litwie, sądził, że stanowi ono zagrożenie nie tylko dla tych mniejszości, ale też dla samego państwa litewskiego.

W zamykającym rozprawę rozdziale IV podjęta została próba ustalenia przynależności narodowej M.Römera. Sprawa ta jest ważna przede

wszystkim dlatego, że ewolucja świadomości narodowej bohatera rozprawy jest istotną przy analizie jego poglądów na problemy narodowościowe, gdyż osobiste doświadczenia i przeżycia w znacznym stopniu zażyły na formowanie się tych poglądów. Przydając priorytetowe znaczenie podmiotowości w samookreśleniu narodowym jednostki, M.Römer nie odrzucał też czynnika obiektywnego. Połączenie obu powodowało wytworzenie się nietypowej, ale też nie odosobnionej, świadomości narodowej, którą określić można jako „Polak litewski”, a która stanowiła symbiozę pierwiastka polskiego i litewskiego.

Praca opiera się przede wszystkim na bogatej spuściźnie piśmienniczej M.Römera. Składa się na nią pisany w latach 1911–1945 *Dziennik*, którego 40 tomów przechowywanych jest w działach rękopisów Centralnej Biblioteki Akademii Nauk Litwy (dawna Wróblewskich) i Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, „Wspomnienia z lat 1903–1905” (dział rękopisów BUWil.), korespondencja zgromadzona w działach rękopisów CBANL, BUWil., Biblioteki Narodowej Litwy, Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Biblioteki Polskiej w Paryżu. W pracy zostały też wykorzystane niektóre zespoły akt Uniwersytetu Wileńskiego, Uniwersytetu Witolda Wielkiego, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Bazę źródłową uzupełniają pamiętniki i wspomnienia z danego okresu przechowywane w różnych zakładach, a także niektóre z już opublikowanych. Niezwykle pomocnym okazał się opublikowany przez Ludwika Abramowicza zbiór źródeł dotyczących sytuacji politycznej na ziemiach litewsko-białoruskich w latach pierwszej wojny światowej oraz materiał prasowy, zarówno ten z epoki, jak też publicystyka M.Römera. Szeroko w pracy wykorzystany został dorobek naukowy M.Römera, a przede wszystkim jego monografia poświęcona litewskiemu odrodzeniu narodowemu oraz prace z zakresu prawa państwowego i konstytucyjnego.

M.Römer, wychowany w wolnościowej tradycji Rzeczypospolitej Obojga Narodów, był przede wszystkim demokratą i szczerym miłośnikiem ludu. Kwestię narodową na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego uważał za najważniejszą, dlatego też poświęcał jej dużo uwagi w swej działalności społecznej i publicystycznej. Sądził, że przyszłość ziem litewsko-białoruskich ściśle związana jest za sprawą nowych narodów o ludowym rodowodzie.

Będąc zdecydowanym przeciwnikiem Rosji, M.Römer w okresie pierwszej rosyjskiej rewolucji stał się rzecznikiem autonomii ziem Litwy historycznej, twórcą, czołowym ideologiem i propagatorem idei „krajowej” ja-

ko idei terytorialnej, zakładającej usamodzielnienie się tych ziem oraz pokojowe uregulowanie narastających na tym obszarze konfliktów narodowościowych. Wierzył w możliwość łączenia się Białorusinów, Litwinów oraz Polaków i Żydów litewskich w jeden naród polityczny Litwy bez negocjowania i niszczenia ich kulturalnej indywidualności. Na zachwianie się tej wiary wpływ miała niedojrzałość i słabość białoruskiego ruchu odrodzeniowego, jak też zapoczątkowane przez litewski ruch narodowy tendencje podziałowe ziem Litwy historycznej, które wkrótce zaczęły przenikać i do polskiej myśli politycznej. M.Römer coraz bardziej skłaniał się ku idei autonomii litewskiej w takich granicach, jak je określił Sejm Wileński 1905 r. Było to niejako odstępstwem od koncepcji krajowej w jej klasycznym wydaniu, gdyż pojęcie „kraj” zostało zredukowane jedynie do obszaru Litwy katolickiej, ale nie oznaczało to rezygnacji ze „stanowiska obywatelskiego”, jakie, zdaniem M.Römera, przysługiwało Polakom litewskim i do którego byli oni zobowiązani. „Krajowiec” Litwy historycznej stawał się „krajowcem” Litwy „ściślejszej”. Nadal za główne swe zadanie uznawał pogodzenie dwu kierunków ewolucyjnych Litwy – litewskiego i polskiego, chciał doprowadzić do ich syntezy.

Wraz z wybuchem I wojny światowej, gdy dojrzał szansę oderwania ziem litewsko-białoruskich od Rosji, a nie wierząc w owym czasie w możliwość ich samostanowienia, opowiedział się za łącznością Litwy z Polską. Sądził, że nawet wcielenie ziem litewsko-białoruskich do państwa polskiego byłoby, ze względu na kwestię narodową, bardziej korzystne, niż pozostawienie ich w składzie Rosji lub podporządkowanie Niemcom. Uważał, że prędzej lub później dojdzie do usamodzielnienia się ziem Litwy historycznej i powstania na tym obszarze nowych państw niepodległych. Współpracując z obozem federalistów M.Römer w szczególności sposób akcentował „dobrowolność” federacji, podkreślał, że droga do niej prowadzi przez niepodległość państwową poszczególnych narodów. Dlatego też z entuzjazmem witał fakt utworzenia w 1918 r. niepodległego państwa litewskiego. Mimo iż dostrzegał w konstrukcji tego państwa wiele wad, to jednak sądził, że są to niedociągnięcia tymczasowe, które z czasem ulegną naprawie. Dlatego też włączył się w budowanie fundamentów tego państwa, stanął na stanowisku zwolennika suwerennej państwowości litewskiej. Opowiadając się za przynależnością Wilna do państwa litewskiego uważał za wskazane zaproponować odrębny status jego dzielnicy wschodniej, czyli Wileńszczyźnie. Sądził, że droga do odzyskania Wilna wiedzie przez jego „pozyskanie”. Ta, jak też wcześniej-

sza koncepcja „krajowa”, była koncepcją spóźnioną historycznie, a więc skazaną na porażkę. M.Römer, w odróżnieniu od takich „konsekwentnych krajowców” jak Ludwik Abramowicz i Tadeusz Wróblewski, pogodził się z tą porażką. Przegrana Litwy w kwestii wileńskiej, a następnie trudności z opanowaniem Kraju Kłajpedzkiego, prowadziły do wniosku, że w dwudziestowiecznej Europie Środkowo-Wschodniej nie ma możliwości budowania państwowości na innych podstawach, niż narodowe, ale z zapewnieniem mniejszościom narodowym autonomii kulturalnej. Jednak, zdaniem M.Römera, forma państwa narodowego stanowi formę tymczasową, a Europę, jak sądził, czekają głębokie przeobrażenia, w wyniku których nastąpi przekształcenie kontynentu w jedno unitarne państwo, które będzie federacją poszczególnych związków narodowych. W tej wizji przyszłości dostrzec możemy zarówno elementy „idei jagiellońskiej”, jak też „idei krajowej”.

Poglądy M. Römera kształtowały się przede wszystkim pod wpływem „nestora” polskiego socjalizmu Bolesława Limanowskiego, a także twórcy doktryny „klasycznej demokracji” Adhemara Esmeina. Ich koncepcje M. Römer łączył z poglądami Leona Petrażyckiego, Georga Jellinka oraz Leona Duguita, starał się je dostosować do ówczesnych realiów społeczno-politycznych na ziemiach Litwy historycznej. W okresie późniejszym, wraz z objęciem katedry prawa konstytucyjnego na Uniwersytecie Litewskim, zaczął pogłębiać swoje studia o państwie i społeczeństwie, co spowodowało pewną ewolucję w jego poglądach. Demokrata stał się wyznawcą koncepcji kooperacyjnej, zwanej też „socjokratyczną”. Nie będąc członkiem żadnej partii politycznej przez całe życie pozostawał społecznikiem w swych poglądach, sympatiach politycznych oraz w działaniu.

Praca niniejsza, będąca pierwszą próbą gruntowniejszego opracowania biografii M. Römera oraz jego poglądów na kwestie narodowościowe ziem litewsko-białoruskich, nie pretenduje do całościowego ujęcia biografii duchowej tak znaczącej osobowości. Tym niemniej systematyczne wykorzystanie niektórych, dotąd nie opublikowanych źródeł, a szczególnie *Dziennika*, wydaje się, że wnosi wiele nowych faktów do życiorysu M. Römera, daje możliwość prześledzenia ewolucji jego poglądów na kwestię narodowościową oraz przemian w świadomości narodowej bohatera rozprawy. Sądzić wypada, że może ona przyczynić się do, znów aktualnej, dyskusji wokół sprawy stanu świadomości narodowej mieszkańców ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego i propozycji układania stosunków między nimi w przyszłości.